

From Asceticism to Love: A New Analysis of the Tale of Shaykh San'an with a Critical Approach to Existing Interpretations

Leila Yousefi Ehraz ¹ Seyyed abolghasem Hosseini zharfa ²

1. PhD student in the field of Religious Arts and Philosophy, University of Religions and Denominations, Qom, Iran.
E-mail: lili.ehraz@gmail.com
2. Corresponding Author, Faculty Member of the Institute of Higher Education in Islamic Art and Thought, Qom, Iran.
E-mail: azharfa@gmail.com

Article Info	ABSTRACT
Article type: Research Article Article history: Received: 18 September 2025 Received in revised form: 16 October 2025 Accepted: 24 November 2025 Published online: 24 March 2025 Keywords: Attār of Nishapur, Maṭīq al-Ṭayr, Shaykh San'an. Ascetic mysticism, Passionate mysticism	Introduction The story of Sheikh San'an, a literary and mystical masterpiece by Attar of Nishapur in the epic poem "Mantiq al-Tayr" (The Conference of the Birds), employs allegorical and symbolic language to explore the path of spiritual wayfaring and the attainment of truth. This 410-couplet narrative is positioned at the outset of the thousands of couplets in Mantiq al-Tayr, preceding the description of the seven valleys of spiritual journey. The central question this research addresses is: Given that the core theme of Sheikh San'an's story is love, why is it placed outside the 'Valley of Love' and instead narrated at the beginning of the epic? This study aims to uncover Attar's rationale for this structural choice and the symbolism it entails. While previous studies have analyzed the symbols and meanings within the story, they have largely overlooked this apparent contradiction in its placement within the Mantiq al-Tayr's overall structure. This article provides a comprehensive analysis of existing mystical approaches to the story and clarifies its relationship with the epic's framework, seeking a fresh understanding of love and spiritual progression in Attar's mysticism. Research Method This library-based research employs inferential, descriptive, and analytical methods to examine the story of Sheikh San'an, focusing on its position within Mantiq al-Tayr. It aims to identify interpretations closest to Attar's theoretical framework and address key questions regarding the story's placement at the epic's beginning, outside the Valley of Love.

Cite this article: Yousefi Ehraz, L., & Hosseini zharfa, S. A. (2025). From Asceticism to Love: A New Analysis of the Tale of Shaykh San'an with a Critical Approach to Existing Interpretations. *Studies in Comparative Religion and Mysticism*, 10 (1), 1-21. DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2025.51447.1267>

© The Author(s). Yousefi Ehraz, Leila. & Hosseini zharfa, Seyyed abolghasem

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2025.51447.1267>

Discussion

In confirmation of the connection between the Story of Sheikh San'an and the entire *Mantiq al-Tayr* (The Conference of the Birds) poem, Bertels writes: "This story is connected to the poem, and its entire narrative is linked to it; yet, it is a separate and independent story. The Story of Sheikh San'an, aside from its supremely elegant form, holds great significance. It is a concise exposition based on the ideas of Sufism: the disappearance of the individual self in the cosmic Self." (Bertels, 1977, p. 556).

"The Story of Sheikh San'an by Farid al-Din Attar largely takes the form of an elaborate mystical allegory, founded upon a specific and pleasing Sufi objective. Within the narrative, several other interesting mystical and philosophical points are also alluded to. Naturally, the plot development, particularly towards the end where the Sheikh's remorse, the disciple's dream of the Prophet, the Christian girl's conversion to Islam, and her surrendering her soul are addressed, follows the impetus and requirements of the story's mystical aim and purpose. As Aristotle would say, it unfolded as it necessarily should have, according to Attar's perspective, belief, and internal logic, not necessarily as it might have happened in reality." (Mortazavi, 2004, p. 293).

As indicated, for deciphering the symbols in the Story of Sheikh San'an and achieving a deeper understanding of its implicit messages, it is essential to consider the overall framework of the *Mantiq al-Tayr* and Attar's intellectual background. In this regard, one of the preliminary steps in this analysis is examining two major schools in the history of Islamic Sufism and mysticism: the Baghdad and Khorasan schools, also referred to as ascetic mysticism and passionate mysticism, respectively. These two schools, recognized as prominent and influential currents in the history of Islamic mysticism, exhibit significant differences in their approach, principles, and style of mystical experience. "Sufism is the science of divine openings [futih] that God unveils in the hearts of the elect for comprehending His speech and receiving His addresses, in whatever way He wills and whenever He wills." (Sarraj Tusi, n.d., p. 27).

Conclusion

Sheikh San'an attains truth and spiritual independence after experiencing love and enduring arduous trials. His return to the sanctuary and the conversion of the Christian girl signify the completion of his spiritual cycle. This return symbolizes a reintegration with religious law, but now imbued with new awareness and gnosis. Having transcended mere asceticism and the mystical path, he has realized the Truth. The conversion of the Christian girl is Attar's device to reveal the symbolic nature of the narrative; the Sheikh, having experienced the path of love and truth, now acts as a conduit to transmit this truth to others. This signifies that love initiates the path, while gnosis is its ultimate fruit. The girl, initially a symbol of earthly love, achieves complete unity with divine truth, demonstrating the interplay of love and knowledge in spiritual evolution.

This research highlights dreams or divine inspiration as a key motivating force in the Sheikh's journey. His dreams are heavenly messages guiding him toward a transformative experience. These inspirations steer him toward a profound love, manifested in his love for the Christian girl. She plays a pivotal symbolic role, acting as an intermediary tasked with removing the Sheikh's spiritual veils and guiding him from asceticism to love and ultimately to truth. Thus, she is not merely a character but a manifestation of divine grace. Consequently, the Sheikh's arduous path is interpreted not as a deviation, but as a necessary divine trial for his spiritual perfection, guided by heavenly inspiration and the girl's intermediary role, leading him to a deeper experience of truth and unity.

از زهد تا عشق؛ تحلیلی نو بر حکایت شیخ صنعان با رویکردی انتقادی به خوانش‌های موجود

لیلا یوسفی احرار^۱ | سید ابوالقاسم حسینی ژرفا^۲

۱. دانشجوی دکتری، رشته حکمت هنرهای دینی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، ایران. رایانامه: lili.ehraz@gmail.com
 ۲. نویسنده مسئول، دانشیار، عضو هیأت علمی: مؤسسه آموزش عالی هنر و اندیشه اسلامی، قم، ایران. رایانامه: azharfa@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۶/۲۰ تاریخ ویرایش: ۱۴۰۴/۷/۲۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۹/۳ تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۱/۴ واژه‌های کلیدی: عطارنیشابوری، منطق الطیر، شیخ صنعان، عشق، عرفان زاهدانه، عرفان عاشقانه.	حکایت شیخ صنعان یکی از برجسته‌ترین شاهکارهای ادبیات عرفانی فارسی به‌شمار می‌رود که در آغاز منطق الطیر عطارنیشابوری جای گرفته است. این حکایت، با استفاده از ظرفیت‌های نمادین و پیچیدگی‌های معنایی عمیق، از دیرباز محل تأمل پژوهشگران زیادی بوده و تاکنون با رویکردهای مختلفی نظیر تحلیل‌های نمادشناختی، استعاره‌ای، مفهومی و زبانی بررسی شده است. با این حال، جایگاه این حکایت در ساختار کلی منظومه منطق الطیر و روایت آن در خارج از وادی عشق، همچنان از مسائل تأمل‌برانگیز در مطالعات عرفانی به‌شمار می‌آید. پژوهش حاضر با واکاوی انتقادی برخی خوانش‌های پیشین، تلاش دارد میزان انطباق این تفسیرها را با ساختار کلان منظومه منطق الطیر و با جهان‌بینی عرفانی عطار نیشابوری بسنجد و با توجه به آن، تحلیلی تازه از حکایت شیخ صنعان ارائه دهد. این پژوهش کوشیده است به پرسش‌هایی که در نقد مطالعات پیشین شکل گرفته‌اند پاسخ دهد: چرا در تحلیل‌های موجود جایگاه حکایت شیخ صنعان را در ساختار کلی منطق الطیر نادیده گرفته‌اند؟ چه دلایلی موجب شده تا عطار، حکایتی با مضمون اصلی عشق را خارج از وادی عشق و در ابتدای منظومه روایت کند؟ آیا می‌توان با بازخوانی دوباره این حکایت، برداشت تازه‌ای از مفهوم عشق و سلوک در عرفان عطار ارائه داد؟ این پژوهش با تمرکز بر تحلیل منابع و بررسی تطبیقی تحلیل‌های پیشین، به صورت کتابخانه‌ای و با شیوه توصیفی-تحلیلی و استنتاجی انجام شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که عشق شیخ صنعان به دختر ترسا نه از روی غفلت و انحراف از مسیر، بلکه ناشی از الهامی ربانی و حاصل تجلی اراده الهی برای عبور از زهد به عشق و از آن به حقیقت است. نقش دختر ترسا، رؤیاها و خوکبانی، در این فرآیند به‌مثابه رموزی از تجربه‌های ضروری در سلوک عارفانه تفسیر می‌شوند. از این‌رو، این حکایت را می‌توان تمثیلی عمیق از آزمونی روحی دانست که به فنای نفس، توحید و تعالی منتهی می‌شود.
استناد: یوسفی احرار، لیلا؛ و حسینی ژرفا، سید ابوالقاسم (۱۴۰۵). از زهد تا عشق؛ تحلیلی نو بر حکایت شیخ صنعان با رویکردی انتقادی به خوانش‌های موجود. <i>مطالعات ادیان و عرفان تطبیقی</i>، ۱۰ (۱)، ۲۱-۱. DOI: http://doi.org/doi.org/10.22111/jrm.2025.51447.1267	
ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان © نویسندگان. یوسفی احرار، لیلا؛ و حسینی ژرفا، سید ابوالقاسم	

مقدمه

حکایت شیخ صنعان، یکی از شاهکارهای ادبی و عرفانی عطارنیشابوری در منظومه «منطق الطیر» است که با بهره‌گیری از زبان استعاره و نمادین، به مسیر سلوک انسان و رسیدن به حقیقت می‌پردازد. این حکایت در ۴۱۰ بیت و در بخش ابتدایی منظومه چند هزار بیتی منطق الطیر، پیش از آغاز هفت وادی سلوک (طلب، عشق، معرفت، استغنا، توحید، حیرت، فنا)، شرح داده شده است. مسئله اصلی که این پژوهش بر آن متمرکز است، این است که با توجه به محوریت حکایت شیخ صنعان، که عشق است؛ چرا در وادی عشق جای نگرفته و به جای آن در ابتدای منظومه و خارج از این وادی روایت شده است؟ به بیان دیگر، پژوهش حاضر می‌کوشد پاسخ دهد که عطار با چه تدبیر و نگاهی این قصه را خارج از وادی عشق قرار داده و چه رمزی در این انتخاب نهفته است. از سوی دیگر بررسی‌های پیشین در این حوزه به تحلیل نمادها و تفسیر ابعاد معنایی حکایت شیخ صنعان پرداخته‌اند، اما بدون تمرکز مشخص بر تناقض جایگاه قصه در ساختار منطق الطیر. هدف این مقاله، ارائه یک تحلیل جامع از رویکردهای عرفانی موجود نسبت به حکایت شیخ صنعان و تبیین دقیق‌تر رابطه این حکایت با ساختار کلی منظومه منطق الطیر است. به طور خاص، این پژوهش به دنبال پاسخ به این سوالات است: چرا در تحلیل‌های موجود جایگاه حکایت شیخ صنعان را در ساختار کلی منطق الطیر نادیده گرفته‌اند؟ چه دلایلی موجب شده تا عطار، حکایتی با مضمون اصلی عشق را خارج از وادی عشق و در ابتدای منظومه روایت کند؟ آیا می‌توان با بازخوانی دوباره این حکایت، برداشت تازه‌ای از مفهوم عشق و سلوک در عرفان عطار ارائه داد؟ با روشن شدن این موضوعات، این پژوهش می‌تواند به درک عمیق‌تری از ساختار معنایی منطق الطیر و نحوه بازنمایی سلوک عرفانی در آن کمک کند.

پیشینه پژوهش

مقاله «شیخ صنعان» از عبدالامیر سلیم (مجله دانشکده ادبیات تبریز، شماره چهارم سال هشتم، ۳۹۵/۱۳۳۵) که شیخ صنعان را خود عطار می‌داند و بیان کرده است: «عطار حالات روحی خویش و سرگذشت ابن سقا و حسین منصور را بهم آمیخته و این داستان را پرداخته است»، مقاله «از خزاین ترکیه» از مجتبی مینوی (مجله دانشکده ادبیات تهران، شماره ۳ سال هشتم، ۱۲/۱۳۴۰) که در آن نویسنده به منبع حکایت شیخ صنعان که تحفه الملوک غزالی است اشاره کرده، مقاله «شیخ صنعان» از عبدالحسین زرین کوب (یغما، شماره ۵ سال بیست و چهارم، ۲۷۵/۱۳۵۰)، به اصل داستان که از

حدیثی درباره عابدی که به دنبال عشق به زنی زیبا کافر شد و در نهایت خداوند به وی توفیق توبه داد اشاره کرده است. کتاب جستجو در احوال و آثار فریدالدین عطار نیشابوری نوشته سعید نفیسی، کتاب شرح احوال و نقد و تحلیل آثار شیخ فریدالدین عطار نیشابوری نوشته بدیع الزمان فروزانفر، کتاب تجلی رمز و روایت در شعر عطار نیشابوری نوشته رضا اشرف‌زاده، پژوهشی در قصه شیخ صنعان و دختر ترسا از جلال ستاری، کتاب دیدار با سیمرغ نوشته تقی پورنامداریان از جمله آثار مهمی است که به بررسی حکایت شیخ صنعان با رویکردهای مختلف پرداخته است که ریشه‌های تاریخی این داستان را می‌توان در آنها جستجو کرد. مقاله «تحلیل رمزشناختی داستان شیخ صنعان» نوشته محمد علی آتش‌سودا (مجله بوستان ادب دانشگاه شیراز، سال چهارم، شماره ۲، تابستان ۱۳۹۱)، این قصه را به مثابه تفسیری عاشقانه از سرگذشت انسان شرح داده است و شیخ صنعان را سرنمون ازلی آدم، دختر ترسا را سرنمون ازلی حوا، مکه را سرنمون ازلی بهشت، روم را سرنمون ازلی دنیا و سفر شیخ صنعان را از مکه به روم و بازگشت از روم به مکه، سرنمون ازلی هبوط آدم و حوا به زمین و بازگشت آن دو به آسمان عنوان کرده است. مقاله دیگری به نام «بازخوانی داستان شیخ صنعان» از دکتر حیدر قلی‌زاده (فصلنامه کاوش نامه، شماره ۱۶، سال نهم، ۱۳۸۷) نیز داستان شیخ صنعان را طریق بررسی لایه‌های زبانی و عناصر باژنما به عنوان عناصر رمزی بازخوانی کرده است که درونمایه داستان را به چهار سفر عرفانی ۱. من الخلق الی الحق ۲. بالحق فی الحق ۳. من الحق الی الخلق بالحق و ۴. بالحق فی الخلق تطبیق داده است. «ریخت شناسی داستان شیخ صنعان» از فاطمه مجیدی (پژوهشهای ادبی، شماره ۷، ۱۳۸۴) این داستان را با داستان‌های مشابه از نظر ساختار مقایسه کرده و داستان‌هایی که از نظر ساختار همانند شیخ صنعان است را ذکر کرده است. مقاله «تحلیل استعاره‌های مفهومی عشق در حکایت شیخ صنعان» از امید وحدانی فر و صفورا انتظاری (ادبیات عرفانی و اسطوره‌شناختی، سال ۱۸، شماره ۶۸، پاییز ۱۴۰۱) با اشاره بر عشق به عنوان عنصر کلیدی و اصلی حکایت شیخ صنعان این قصه را تحلیل کرده است.

روش تحقیق

این پژوهش با هدف شناسایی رویکردهایی که به فضای فکری و چارچوب عرفانی عطار نزدیک‌ترند و همچنین کنار گذاشتن تحلیل‌هایی که با دیدگاه نظری این شاعر فاصله دارند، داستان شیخ صنعان

را با توجه به جایگاه آن در منظومه منطق الطیر بررسی می‌کند. در این راستا، پژوهش به پاسخ پرسش‌هایی از قبیل «کدام رویکرد بیشترین نزدیکی را به نظریه عطار در منظومه منطق الطیر دارد؟»، «چرا حکایت شیخ صنعان در ابتدای منظومه قرار گرفته است؟» و «چرا این حکایت خارج از وادی عشق گنجانده شده است؟» می‌پردازد. این مطالعه به روش کتابخانه‌ای و با بهره‌گیری از شیوه‌های استنتاجی، توصیفی و تحلیلی انجام شده است.

۱. عطار نیشابوری

شیخ فریدالدین عطار نیشابوری شاعر قرن ششم هجری است که منطق الطیر مهم‌ترین منظومه اوست (Shafiei Kadkani, 1999, p.33). شعر عطار بعد از اشعار سنایی دومین اوج شعر عرفانی است که در خدمت یک جهان‌بینی است و آن جهان‌بینی عرفانی ایرانی است (Shafiei Kadkani, 1999, p.43).

عطار در اثر منظوم خود، نه تنها به بیان تجربیات عرفانی فردی می‌پردازد بلکه سعی می‌کند با بهره‌گیری از نمادها، مفاهیم عمیق و پیچیده عرفانی را به زبان شعر منتقل کند. این ویژگی سبب شده که شعر عطار در منظومه منطق الطیر، علاوه بر ارزش ادبی، دارای ارزش کلامی و عرفانی نیز باشد. عطار از ساختاری منظوم بهره می‌برد و قصه‌های آن به مثابه پازل‌هایی است که تصویر کلی سیر عرفانی انسان را تکمیل می‌کنند.

«مثنوی منطق الطیر همچون الهی نامه و مصیبت نامه شامل داستانی جامع است که حکایات و تمثیل‌های متعددی به مناسبت موضوع‌های طرح شده در آن گنجانده شده است. جدا از مسائل و نظرگاه‌های عرفانی که از طریق این حکایت‌ها و تمثیل‌ها بیان می‌شود، مجموعه این حکایت‌ها تصویری روشن از احوال و عادات و خلق و خوی و فرهنگ غالب و شیوه سلوک مردم روزگار عطار و قرن ششم هجری ارائه می‌نماید. سادگی شیوه بیان و کاهش چشمگیر مطالب دشوار علمی و حکمی باعث شورانگیزی بیشتر کلام و گسترش بیشتر دایره مخاطبان شده است. منطق الطیر با شهرتی جهانی حماسه روحانی جهاد با نفس است.» (Pournamdarian, 2005, p. 254).

۲. خلاصه حکایت شیخ صنعان

شیخ صنعان، پیری زاهد و دارای کرامت معنوی است که چهارصد مرید دارد و در مکه به عبادت و ریاضت مشغول است، او چند شب، خواب می‌بیند که در روم در مقابل بتی سجده می‌کند و به دنبال کشف معنای این خواب و ضمن مشورت با مریدان راهی سرزمین روم می‌شود. در روم به دختری ترسا برمی‌خورد و شیخ به شدت دل‌بسته او می‌شود. دختر ترسا با آگاهی از دل‌باختگی شیخ به وی طعنه می‌زند ولی شیخ اصرار به وصال دختر می‌ورزد و دختر چهار شرط برای وصال خویش قرار می‌دهد: سجده بر بت، قرآن سوزاندن، خمر نوشیدن، دست از ایمان شستن. شیخ ابتدا خمر را می‌نوشد و سپس دست از ایمان می‌شوید. مریدان او که از این وضعیت ناراحت و متحیر شده‌اند، برای بازگشت او به مسیر درست دعا می‌کنند. ولی شیخ بر کار خویش استوار است. پس از آنکه خبر به ترسایان می‌رسد که شیخ دین خود را رها کرده او را به دیر می‌برند و شیخ خرقة خویش می‌سوزاند و زنار می‌بندد. شیخ که سیم و زری نداشت، می‌پذیرد که برای دختر ترسا یک سال خوکبانی کند. مریدان از بازگشت شیخ ناامید می‌شوند و با اندوه راه کعبه را پیش می‌گیرند. اما مریدی از مریدان شیخ که به هنگام سفر شیخ به روم در کعبه نبود از احوال شیخ باخبر می‌شود و مریدان دیگر را سرزنش می‌کند که چرا شیخ را به حال خود رها کرده‌اند. سپس همه مریدان با هم به روم بازمی‌گردند و چهل شبانه روز به راز و نیاز می‌پردازند تا خداوند شیخ آنها را نجات دهد. دعای مریدان اجابت می‌شود و آن مرید که مریدان را به بازگشت به روم فراخوانده بود؛ در خواب می‌بیند که پیامبر به او می‌گوید در میان شیخ و حق از دیرگاه غباری بود که آن را از راه او برداشتیم. مریدان به سوی شیخ می‌روند و شیخ را می‌بینند که زنار از کمر گسسته؛ خرقة می‌پوشد و همراه مریدان راهی کعبه می‌شود. دختر ترسا در خواب می‌بیند که آفتاب در کنارش افتاده و به او می‌گوید دنبال شیخ برو و به مذهب او درآ. دختر آشفته و نعره زنان به دنبال شیخ می‌رود و شیخ که از دل آگاه شده به سوی دختر بر می‌گردد و دختر را چون مرده‌ای بر خاک می‌بیند. دختر چون شیخ را می‌بیند غش می‌کند و با اشک شیخ به هوش می‌آید و از شیخ می‌خواهد که اسلام را بر او عرضه کند. دختر از شیخ عفو می‌طلبد و با وی وداع می‌کند و جان به جان آفرین تسلیم درگاه حق می‌شود.

۳. تحلیل های موجود بر حکایت شیخ صنعان

رمزگشایی از پیام نهفته در حکایت شیخ صنعان یکی از اهداف اصلی این پژوهش است؛ پیامی که تنها در پرتو درک ساختار کلی منطق الطیر و تطبیق آن با جهان بینی عرفانی عطار قابل فهم و تفسیر خواهد بود. در این راستا، بررسی و واکاوی دیدگاه ها و تحلیل های ارائه شده توسط دیگر پژوهشگران نیز می تواند نقش مهمی در تبیین و درک عمیق تر پیام رمزی این داستان از دیدگاه پژوهش حاضر ایفا کند. در وصف قصه نقل شده: «عطار چنان این قصه را شاعرانه پرورده است که خواننده در درجه اول آن را داستانی عاشقانه تصور می کند، در حالی که در منطق الطیر این داستان بیشتر حالت رمز (سمبول) عرفانی دارد و نکات بسیار از عقاید و موضوعات عرفانی را می توان در آن جست.» (Ashrafzadeh, 1994, p.249).

تحلیل های متعددی درباره حکایت شیخ صنعان ارائه شده است که در این پژوهش، دو رویکرد از آنها که با نگاه مقاله حاضر تفاوت دارند، مورد بررسی قرار می گیرند. اگرچه هر دو رویکرد نکات مهم و تازه ای درباره ابعاد مختلف داستان شیخ صنعان ارائه می دهند، اما به نظر می رسد که توجه کافی به برخی ابعاد عمیق تر عرفانی و جایگاه حکایت در ساختار کلی منطق الطیر نداشته اند. در واقع، این دو رویکرد در تبیین جایگاه حکایت در منظومه و ارتباط آن با وادی های سلوک عطار، کامل به نظر نمی رسند و به تنهایی قادر نیستند تمام وجوه پیچیده این حکایت را به طور جامع و کامل پوشش دهند و ترکیبی از این دیدگاه ها برای تحلیل دقیق تر و همه جانبه تر ضروری به نظر می رسد.

۱-۳. رویکرد اول

یکی از رویکردهای موجود در تحلیل این قصه؛ مقاله «تحلیل رمز شناختی داستان شیخ صنعان» نوشته محمدعلی آتش سودا است که از مضمون آن این چنین برمی آید که: «کعبه قلمرو زهد و پارسایی است و زهد و پارسایی عشق را بر نمیتابد و شیخ پس از دیدن دختر ترسا در خواب برای تجربه عشق به روم می رود که مظهر زمین است، با این تجربه ناشناخته های درونی خود را که قبلا انکار می کرد کشف می کند و سفر او برای کشف گوهر نهان خویش و به منظور تکمیل روح و از دید روانشناختی برای پالایش روان انجام شده است. شیخ نیز تا زمانی که در کعبه است در بند عرفان زاهدانه خود است و کنار زدن نقاب زهد تنها با کمک عشق امکان پذیر است. او پس از تجربه عشق

به کمک یار پاکباز خود از پیامبر شفاعت خواسته و دوباره ایمان می‌آورد و به حرم باز می‌گردد. این بازگشت با فنای دختر در شیخ نمادی از یکی شدن خودآگاه و ناخودآگاه اوست.» در این تحلیل شیخ نماد حضرت آدم و دختر ترسا نماد حوا ذکر شده است. در پایان تحلیل نیز آورده است که مرگ دختر نمادی از فنای وی در وجود شیخ و یگانگی آن دو با هم است. داستان شیخ صنعان با توجه به جایگاه آن، فقط تمثیلی از عشق به عنوان وادی دوم سلوک نیست؛ بلکه طرحی است کلی از سرگذشت انسان و حوادثی که در ماجرای هبوط بر وی گذشته است.

۲-۳. رویکرد دوم

مقاله دیگری با عنوان «تحلیل استعاره‌های مفهومی عشق در حکایت شیخ صنعان» از امید وحدانی فر و صفورا انتظاری: «شخصیت شیخ را به سه مرحله ۱. زاهد بودن؛ ۲. عاشق بودن و ۳. عارف بودن تقسیم‌بندی کرده و تمام استعاره‌های زاهدانه، عاشقانه و عارفانه هر منزل را مورد بررسی قرار داده و اشاره کرده که برای رسیدن به حقیقت معنا در عرفان عاشقانه، زهد و شریعت سرآغاز سیر و سلوک عارفانه است و از شروط رسیدن به شهود می‌باشد. عشق دختر ترسا را عشقی مجازی برای نیل به معشوق حقیقی معرفی کرده است. درد عشق و فراق موجب پالایش روح می‌شود تا مسیر را برای ورود حق به قلبش آماده کند و در راه عرفان صبر، بردباری و پایداری لازمه رسیدن به حق است.» در این تحلیل مفهوم عشق به عنوان عنصر کلیدی و اصلی حکایت شیخ صنعان ارائه شده است.

۴. تاملی بر رویکردهای یادشده

این خوانش از داستان شیخ صنعان، که عشق به دختر ترسا را سفری به نهان خویش تعبیر کرده و بازگشت او به حرم را به شفاعت پیامبر نسبت داده است، در پرتو دیدگاه‌های شریعت، طریقت و حقیقت نیز قابل بررسی است. بر این اساس، می‌توان گفت شیخ از شریعت به طریقت عبور کرده و با شفاعت پیامبر و غبارزدایی از وجود خویش، مجدداً به شریعت بازگشته است. با این حال، در این روایت، مفهوم حقیقت به عنوان مرتبه‌ای بالاتر از طریقت به‌وضوح مشاهده نمی‌شود.

برای درک عمیق‌تر فضای فکری عطار، ضروری است که قصه شیخ صنعان با توجه به تاروپود سخن او واکاوی شود. این قصه، که در ابتدای منظومه منطق‌الطیر به‌عنوان داستان چهارم آمده است، در راستای دعوت مرغان به سفر سلوک روایت شده و از همین‌رو، پیام آن باید در چارچوب مفاهیم

مرتبط با این مسیر تفسیر شود. هرچند که قصه شیخ صنعان از عشق سخن می‌گوید، اما به‌طور خاص در وادی عشق قرار نگرفته و در ابتدای منطق‌الطیر بیان شده است. جایگاه این داستان در ساختار کلی منظومه نشان می‌دهد که پیام آن فراتر از عشق فردی است و به مفهومی کلان‌تر در مسیر سلوک عرفانی اشاره دارد.

در تحلیل این قصه، حتی اگر به نظریه مرگ مؤلف قائل باشیم، نمی‌توان بدون توجه به انسجام ساختاری متن و بافت سخن عطار، برداشت‌های دلخواه از آن ارائه کرد. فهم درست پیام این داستان مستلزم در نظر گرفتن پیوند آن با بخش‌های پیشین و پسین منظومه است تا بتوان مفهوم اصلی و هدف غایی روایت را استخراج کرد.

۱-۴. نقد رویکرد اول

رویکرد اول نشان می‌دهد که در قصه شیخ صنعان تقابل میان دو دیدگاه دیانت (شریعت) و طریقت به چشم می‌خورد، که در این میان رفت و برگشتی برای وصول به حقیقت رخ می‌دهد. این سه‌گانه، یعنی شریعت، طریقت و حقیقت، از مفاهیم بنیادین عرفان اسلامی است. بر اساس رویکردهای ارائه شده، شیخ صنعان در مکه به شریعت کامل دست یافته بود. سپس، بنابر اراده الهی، وارد طریقت شد و در مسیر عشق قرار گرفت. اما با رویای مرید و زدوده شدن غبار از وجود شیخ، او مجدداً به شریعت بازگشت. در این دیدگاه، مسیر شیخ از شریعت به طریقت و مجدداً از طریقت به شریعت تفسیر شده است، بی‌آنکه وصول به حقیقت در این روند مشاهده شود. با این حال، آنچه در نظام فکری عارفان قابل تأمل است، تقدیر الهی برای سالک در سلوک عرفانی است که از طریقت به حقیقت ختم می‌شود. از این رو، این دیدگاه که شیخ صنعان مجدداً به شریعت بازگشته و حقیقت در مسیر او محقق نشده است، نمی‌تواند کاملاً با اصول عرفانی و هدف غایی سلوک عرفانی تطابق داشته باشد. چنین تفسیری نه تنها با مفهوم کلی قصه، بلکه با نظام سه‌گانه عرفانی نیز هم‌خوانی ندارد، زیرا حقیقت به‌عنوان مرحله نهایی و غایت سلوک، نقطه‌ای است که سالک باید به آن دست‌یابد. شیخ در این مسیر ابتدا مسلمان بود و عبادت می‌کرد، در راه عشق زنار بست و قرآن سوزاند و وقتی روحش پالایش شد دوباره مسلمان شد و به کعبه بازگشت. با استناد به این عبارت در رساله قشیریه می‌توان به آن اطمینان یافت:

«و از آن جمله شریعت و حقیقت است، شریعت امر بود بالتزام بندگی و حقیقت مشاهدت ربوبیت بود، هر شریعت کی موبد نباشد بحقیقت پذیرفته نبود و هر حقیقت که بسته نبود به شریعت با هیچ حاصل نیاید و شریعت بتکلیف خلق آمدست و حقیقت خبر دادن است از تصریف حق، شریعت پرستیدن حقست و حقیقت دیدن حق است، شریعت قیام کردن است به آنچه فرمود و حقیقت دیدن است آنرا که قضا و تقدیر کردست و پنهان و آشکار کردست.» (Ghosheiri, 1995, p.127).

۲-۷. نقد رویکرد دوم

دومین رویکرد مطرح‌شده در تحلیل قصه شیخ صنعان بر این باور است که شیخ دچار حجاب و غرور بوده و نفس او هنوز به‌طور کامل تطهیر نشده بود. این دیدگاه معتقد است که خداوند با وارد کردن شیخ به مسیر عشق، قصد داشت غبار نفس او را از میان بردارد. عطار در منطق‌الطیر تصویری از شیخ صنعان ارائه می‌دهد که او را در مقام والای عرفان قرار می‌دهد هرچند به‌واسطه خواب مرید که پیامبر خبر از برداشتن غبار می‌دهد درمیابیم که شیخ همه مراحل تهذیب نفس را طی نکرده است؛ اما فردی است که چهارصد مرید دارد و از مقامات بالای سلوک برخوردار است و غبار وی، نمی‌تواند غرور باشد. این توصیفات نشان می‌دهد که شیخ صنعان، از منظر عطار، شخصیتی نیست که دچار نقصان‌هایی چون غرور یا ضعف نفس باشد. از سوی دیگر، اگر فرض شود که شیخ گرفتار نفس خویش بوده است، این مسئله با هدف اصلی عطار از روایت این داستان در تعارض قرار می‌گیرد. قصه شیخ صنعان در منظومه منطق‌الطیر که شرح سفر مرغان است، برای تشویق مرغان به پیمودن مسیر سلوک و رفع تردیدهای آنان درباره سختی‌های این مسیر بیان شده است.

شخصیتی که درگیر ضعف‌هایی چون غرور یا ناپاکی نفس باشد، نمی‌تواند مرغان را به پیمودن این مسیر الهام بخشد. بنابراین، دیدگاهی که شیخ صنعان را فردی گرفتار نفس و دچار غبار غرور می‌داند، نه تنها با ساختار کلی شخصیت‌پردازی عطار، بلکه با هدف والای او در دعوت به سلوک عرفانی نیز همخوانی ندارد. شخصیت شیخ صنعان باید در چارچوب مقامات والای عرفانی تفسیر شود و هرگونه تأویل که او را دچار ضعف‌های ابتدایی نفس بداند، با منطق داستان و نقش الهام‌بخش آن در منظومه منطق‌الطیر ناسازگار است.

شیخ صنعان پیر عهد خویش بود	در کمال از هر چ گویم بیش بود
شیخ بود او در حرم پنجاه سال	با مرید چارصد صاحب کمال
هر مریدی کان او بود ای عجب	می نیاسود از ریاضت روز و شب

(Attar of Nishapur, 1895, p.45)

۵. رویکرد مقاله حاضر؛ گذر از زهد به عشق

در تائید وابستگی قصه شیخ صنعان با کل منظومه منطق الطیر، برتلس می‌نویسد: «این داستان به منظومه وابسته و همه ماجرایش با آن پیوسته است اما داستانی است جداگانه و مستقل، داستان شیخ صنعان غیر از شکل عالی بدیعی خود دارای اهمیتی است بسیار. این شرح کوتاهی است برپایه اندیشه‌های تصوف. ناپدید شدن من انفرادی در من کیهانی.» (Bertels, 1977, p.556).

«داستان شیخ صنعان فریدالدین عطار بیشتر صورت یک تمثیل مفصل عرفانی را دارد و براساس هدف مشخص و دلپذیر عارفانه ای پی‌ریزی شده و در ضمن حکایت به چند نکته جالب عرفانی و فلسفی دیگر نیز اشاره شده است و طبعاً طرح داستان به خصوص در اواخر آن که موضوع پیشیمانی شیخ و خواب دیدن مرید حضرت رسول را و تشرف دختر ترسا بدین اسلام و جان به جان تسلیم کردن او مطرح می‌شود، تابع کشش و ایجاب هدف و منظور عرفانی داستان بوده و به قول ارسطو آن چنان پیش آمده است که می‌بایست طبق نظر و عقیده و منطق ذهنی عطار واقع شود نه آنچنانکه واقع شده است.» (Mortazavi, 2004, p.293).

همانطور که اشاره شد برای رمزگشایی نمادهای قصه شیخ صنعان و فهم عمیق‌تر از پیام‌های نهفته در آن، ضروری است که به چارچوب کلی منظومه منطق الطیر و زمینه‌های فکری عطار توجه شود. در همین راستا، یکی از گام‌های اولیه در این تحلیل، بررسی دو مکتب مهم در تاریخ تصوف و عرفان اسلامی، یعنی مکتب بغداد و خراسان است که از آنها به عنوان عرفان زاهدانه و عرفان عاشقانه هم یاد می‌شود. این دو مکتب، که به عنوان دو جریان برجسته و تأثیرگذار در تاریخ عرفان اسلامی شناخته می‌شوند، از نظر رویکرد، اصول و سبک تجربه عرفانی تفاوت‌های قابل توجهی دارند. «تصوف، علم فتوح است که خداوند بر دل‌ها برگزیدگان برای درک کلام و دریافت خطاب‌های خویش می‌گشاید، هر گونه بخواهد و هرگاه بخواهد» (Sarraj Tusi, n.d, p.27).

۵-۱. مکتب بغداد و خراسان؛ عرفان زاهدانه و عاشقانه

مکتب بغداد بیشتر بر زهد، ریاضت و رابطه فرد با شریعت تأکید دارد. در این مکتب، تجربه عرفانی اغلب در چارچوب مفاهیم دینی و بر پایه کنترل نفس و انضباط شدید تبیین می‌شود. مکتب خراسان اما رویکردی متفاوت دارد. این مکتب، که با شخصیت‌هایی مانند بایزید بسطامی و ابوسعید ابوالخیر نمایان می‌شود، بیشتر به تجربه شخصی، شور و اشتیاق عرفانی و شکستن قالب‌های سنتی شریعت گرایش دارد. عرفان خراسان به عشق و فنا در حق تأکید ویژه‌ای دارد و نمادگرایی و شور عرفانی در آثار این مکتب برجسته است. «یکی از امتیازات تصوف مکتب خراسان، آمیختگی با عیاری و جوانمردی است» (Lewisohn, 2005, p.236).

«مکتب خراسان را به طور عمده باید از آمیختگی آن با فتوت باز شناخت که حاکی از روحیه اجتماعی و جامعه‌گرایانه آنهاست، بدین‌وسیله خدمت به دیگران و مهرورزی به خلق نهادینه شد» (Sadri, n.d., p. 60).

هم عمل هم علم با هم یار داشت	هم عیان هم کشف هم اسرار داشت
قرب پنجه حج بجای آورده بود	عمره عمری بود تا می‌کرده بود
خود صلاۀ و صوم بی‌حد داشت او	هیچ سنت را فرو نگذاشت او
پیشوایانی که در پیش آمدند	پیش او از خویش بی‌خویش آمدند
موی می‌بشکافت مرد معنوی	در کرامات و مقامات قوی

(Attar of Nishapur, 1895, p.46)

آنچه عطار به واسطه این ابیات از شیخ صنعان شرح داده؛ شیخ فردی عبادتکار بوده که نه تنها واجبات بلکه مستحبات را هم به طور کامل ادا کرده است؛ عبارت «هیچ سنت را فرو نگذاشت او» دلالت بر انجام کامل فرایض و مستحبات دارد و نشان‌دهنده زهد و پایبندی دقیق به شریعت است. بنابراین، فردی با چنین ویژگی‌هایی نمی‌تواند گرفتار غرور یا حجاب باشد. عرفان این شخصیت بیشتر با عرفان زاهدانه یا مکتب بغداد هم‌خوانی دارد که بر رعایت دقیق شریعت و انضباط دینی تأکید می‌کند. عطار، به عنوان یکی از بزرگان عرفان خراسان، راه رسیدن به حقیقت را در زهد خشک، اعراض صرف از دنیا یا ریاضت و گوشه‌نشینی نمی‌بیند بلکه عشق، اشتیاق و گذر از مرزهای ظاهر شریعت را محور سلوک قرار می‌دهد.

۶. خواب در عرفان

خواب در عرفان اسلامی نیز به عنوان هدیه‌ای از عالم بالا و وسیله‌ای برای دریافت الهامات ربانی تلقی می‌شود.

خداوند متعال در آیه ۲۳ سوره روم خواب را یکی از آیات و نشانه‌های قدرت و حکمت الهی معرفی کرده و می‌فرماید: «وَمِنْ آيَاتِهِ مَنَامُكُمْ بِاللَّيْلِ وَالنَّهَارِ وَابْتِغَاؤُكُمْ مِنْ فَضْلِهِ إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَاتٍ لِّقَوْمٍ يَسْمَعُونَ» «و از نشانه او خواب شما در شب و روز است و تلاش و کوششتان برای بهره‌گیری از فضل پروردگار (و تامین معاش)؛ در این امور نشانه‌هایی است برای آنان که گوش شنوا دارند.» (The Quran).

«هرگاه چیزی از وادی حق بر تو نمایان شد با وجود آن دیگر به جهنم و بهشت اعتنایی نکن، و هنگامی که از آن حال بازگشتی آن چه را خدا عظیم دانسته عظیم بدان.» (Al-Sulami, 2010, p.18).

«و عجب در آن است که از درون دل، روزنی گشاده است به ملکوت آسمان، چنانکه پنج دروازه گشاده است به عالم محسوسات که آن را عالم جسمانی گویند، چنانکه عالم ملکوت را عالم روحانی گیوند و بیشتر خلق عالم جسمانی را محسوس می‌دانند و این علم نیز مختصر است و دلیل بر آنکه از درون دل روزنی دیگر است علوم را، دو چیز است: ۱) خواب رویای صادق است که چون راه حواس بسته شود آن در درونی گشاده گردد و از عالم ملکوت و از لوح محفوظ غیب نمودن گیرد، تا آنچه در مستقبل خواهد بود بشناسد و ببیند. ۲) دلیل دیگر آن است که هیچکس نباشد که وی را فراست‌ها و خاطره‌های راست بر سبیل الهام در دل نیامده باشد، که نه از راه حواس بود، بلکه در دل پیدا آید نداند که از کجا آمده و بدین مقدار بداند که علم‌ها همه از راه محسوسات نیست.» (Mohseni & Marandi, 2009, p.178).

از دیدگاه عرفا خواب وسیله‌ای است برای روشن شدن دل و درون انسان؛ در خواب بسیاری از عجایب روشن می‌شود و از طریق خواب دل روشن می‌گردد.

۱-۶. خواب، الهام الهی

در داستان شیخ صنعان، رویای مکرر سجده بر بت نمادی از الهام الهی است که نشان‌دهنده اراده حق تعالی برای انتقال او از مرحله زهد به وادی عشق است. چند رویا در ساختار داستان روایت شده؛ (۱) رویای شیخ بر سجده بر بت، (۲) رویای مرید از پیامبر و غبار شیخ (۳) رویای دختر ترسا بر آفتاب که همگی نمایانگر نشانه‌هایی از عالم غیب هستند. این خواب‌ها تأکید بر اراده الهی برای عبور شیخ از مرحله زهد و ورود به عشق دارند، که یکی از اساسی‌ترین مراحل سلوک عرفانی در اندیشه عطار و عرفای خراسانی محسوب می‌شود. شیخ صنعان به واسطه سفر به روم در راه عشق افتاد و سختی‌های راه عشق یعنی تجلی عشق که الهامی از جانب پروردگار بود، شیخ را به وادی معرفت رساند و آنجا که به مریدان خویش گفت بروید به وادی استغنا رسید. در راه عشق سختی کشید و در این سختی به بی‌نیازی رسید.

۷. خوکبانی، ریاضتی عرفانی

عاقبت چون شیخ آمد مرد او	دل بسوخت آن ماه را از درد او
گفت کابین را کنون ای ناتمام	خوک وانی کن مرا سالی مدام

(Attar of Nishapur, 1895, p.46)

شیخ صنعان در مرحله خوکبانی به توحید رسید، آنجا که دختر ترسا با شرط دشوار خوکبانی، او را به آزمونی معرفتی وارد کرد. همانطور که ابونصر سراج طوسی نیز در اللمع فی التصوف از زبان برخی عرفا آورده است که «توحید آن است که بینا را نابینا و دانا را سرگردان و استوار را لرزان می‌سازد» (Sarraj Tusi, n.d, p.35).

این آزمون، که در ظاهر حقارت‌بار و ذلت‌آمیز به نظر می‌رسد، در حقیقت نمادی از مواجهه سالک با نفس خویش است. شیخ از لحاظ معادلات عرفی زمانه خود، پیر عهد خویش شمرده می‌شد؛ اما این بدان معنا نیست که واقعا همه مراحل تهذیب نفس را طی کرده باشد. قرینه این سخن آن است که حضرت مصطفی در خواب به آن یار صادق شیخ، گفت که از دیرباز غباری میان شیخ تو و خدا وجود داشت که ما آن را از پیش وی برداشتیم.

خوکیانی به عنوان ریاضتی عرفانی، به معنای مواجهه و غلبه بر نفس و تطهیر آن در پرتو حقیقت الهی است. شیخ، با پذیرفتن این ریاضت، نه تنها از قیدهای نفسانی رهایی یافت، بلکه به مرحله‌ای از توحید دست‌یافت که حقیقت حضرت حق را در تمام هستی جاری و حاضر مشاهده کرد.

«شیخ صنعان با همه عظمت مقام در زهد و عبادت از یک خطر غفلت داشت و آن خطر خوک نفس و دیو سرکش نفس اماره و شیطان مارد خودپرستی و خودبینی بود و اشاره ای که در عالم واقعه او را پیش‌آمد و افتادن بدیار روم و کافر شدن و تحمل آن همه خواری و خفت همه آزمایش آسمانی و در حکم بوته‌ای بود برای جداکردن سره دل از ناسره نفس و حصول این آزمایش به کوشش میسر نبود بلکه به کشش و هدایت آسمانی حاصل آمد.» (Mortazavi, 2004, p.294).

«خوک نفس و دیو نفس اماره در نهاد همه ما از عالم و جاهل و عارف و عامی کمین کرده‌است و تا در حال سکون و غفلتیم از وجود آن غافلیم ولی چون در سفر آمدیم این خوک و دیو قیافته زشت و کریه خود را به ما می‌نماید پس سیر و سلوک و سفر شرط لازم حصول معرفت و وصول به مرحله کمال است و ممکن که این سفر رمزی از سلوک عارفانه و سیر معنوی و روحانی مرد عارف و بعبارت بهتر سیر تکاملی نفس باشد.» (Mortazavi, 2004, p.294).

«نخستین مرحله از هفت مرحله اصلی در راه تکامل عرفانی وادی طلب است.» (Bertels, 1977, p.574).

چون فرود آیی به وادی طلب پیش‌ت آید هر زمانی صد تعب

(Attar of Nishapur, 1895, p.46)

یعنی «هنگامی که در وادی طلب گام نهی، هر دو با صد هزار غم و اندوه رویاروی خواهی‌شد.» (Bertels, 1977, p.574).

این تجربه عرفانی نشان می‌دهد که شیخ از طریق ریاضت و خضوع در برابر حقیقت الهی، توانست نفس خویش را از بند خودخواهی و تعلقات دنیوی آزاد کند و آن را توحیدی بارآورد. این تفسیر از خوکیانی، نمادی از سفر روحانی شیخ به سوی رهایی از نفس و نیل به توحید کامل است. در مسیر سلوک عشق وادی دوم است اما در وادی اول که طلب است متجلی می‌شود. اراده ای که در فرد در

وادی طلب ایجاد می شود عشق است، در عرفان خراسان عارف باید عاشق باشد و در راه عشق از خود و تعلقات خود بگذرد و فداکاری نشان دهد؛ هر چه از خود بیشتر فداکاری نشان دهد و از خودگذشتگی کند عشق کاملتر می‌شود؛ لذا سجده بر بت و خمر نوشیدن فداکاری‌هایی بود که شیخ صنعان در راه عشق از خود نشان داد.

۸. عشق، تمرین فنا

در عرفان عاشقانه از طریق چنین عشقی، فنا را تمرین می کنند. عشق الهی در تجلیات خدا خلاصه می شود. این شعر از حافظ نیز بر همین نکته تاکید دارد:

با مدّعی مگوئید اسرار عشق و مستی تا بی‌خبر بمیرد در درد خودپرستی
عاشق شو ار نه روزی کار جهان سرآید ناخوانده نقشی مقصود از کارگاه هستی

(Behrooz & Aivazi, 1984, p447)

از معنی این ابیات اینچنین استنباط می‌شود که اگر عشق را تمرین نکنی نمی‌فهمی کار هستی چه بود. شیخ با عشق دختر ترسا خود را برای رسیدن به حقیقت آماده کرد. پیامبر در خواب به مرید شیخ خبر از برداشته شدن غباری داد که شیخ به آن دچار بود؛ آن غبار، غبار عشق بود. شیخ در مسیر عشق از خود گذشت و همه چیز را فدا کرد و پس از آن غبار از او برداشته شد.

عشق در عرفان اسلامی کلید فهم اسرار هستی است؛ زیرا بدون تجربه و تمرین عشق، ماهیت حقیقی جهان و جایگاه انسان در آن آشکار نمی‌شود. محی الدین ابن عربی درباره عشق گفته است: «هر کس که عشق را تعریف کند آن را نشناخته و کسی که از جام آن جرعه ای نچشیده باشد، آن را نشناخته و کسی که گوید من از آن جام سیراب شدم آن را نشناخته، که عشق شرابی است که کسی را سیراب نکند.» (Ibn Arabi, Vol. 2, p. 111).

در داستان شیخ صنعان، عشق به دختر ترسا نه صرفاً یک دلبستگی زمینی، بلکه وسیله‌ای برای آماده‌سازی او به منظور دریافت حقیقت بود. خواب پیامبر به مرید شیخ، که در آن از زوده شدن غبار سخن گفته، اشاره‌ای رمزی به غبار عشق است که شیخ را در بر گرفته بود. این غبار، که در مسیر عشق برای شیخ ضروری بود، او را از دایره زهد و عادت‌های متعارف بیرون کشید و او را در مسیر سلوک به تجربه‌ای عمیق‌تر و واقعی‌تر رساند. شیخ در این مسیر، همه چیز را فدا کرد: مقام،

ایمان ظاهری، و حتی آرامش خود را در معرض آزمون عشق قرار داد. این از خودگذشتگی و تحمل ریاضت‌های سخت، به تطهیر روح او انجامید. عشق به دختر ترسا در حقیقت ابزاری بود تا شیخ بتواند به مرزهای وجودی خود نزدیک شود و از آن عبور کند. این روایت نشان می‌دهد که عشق، حتی اگر زمینی به نظر برسد، می‌تواند ابزاری الهی برای تزکیه نفس و نزدیک شدن به حقیقت مطلق باشد. مسیر عشق، همان مسیر خودشناسی و خداشناسی است که بدون آن، فهم کار هستی ممکن نیست.

۹. دختر ترسا

دختر ترسا در داستان شیخ صنعان نه صرفاً یک شخصیت زمینی، بلکه مأموری الهی است که برای ایفای نقش آموزگار عشق وارد این مسیر شده است. او خود پیش‌تر سفری معنوی را آغاز کرده و به جایگاهی رسیده بود که بتواند آموزگار شیخ شود. دختر ترسا، در حقیقت، نماد انسانی است که مراحل سلوک را طی کرده و به مقامی رسیده است که می‌تواند حامل پیام عشق و حقیقت باشد. رویای او، که در آن آفتابی را در آغوش می‌گیرد، نمادی از رسیدن به حقیقت و فنا در حق است. این فنا نه به معنای مرگ بیولوژیک، بلکه به معنای محو شدن در وجود مطلق و یکی شدن با حقیقت الهی است. چنین سفری، که از عشق آغاز می‌شود و به حقیقت ختم شود، نشان‌دهنده تکامل روحی و عبور از تمام قیدهای فردی و نفسانی است. در این داستان، دختر ترسا نه تنها مسیر خود را پیموده است، بلکه واسطه‌ای برای رشد و تعالی شیخ می‌شود، و این نشان می‌دهد که هر دو شخصیت در یک مسیر الهی، اما در مراحل مختلف، به سمت حقیقت مطلق حرکت می‌کنند.

الفنا فی الله و باقی بالله دو مفهوم کلیدی در عرفان اسلامی هستند که به مراحل نهایی سلوک عرفانی اشاره دارند. فنا به معنای محو شدن در وجود مطلق و از بین بردن تمامی تعلقات است، و باقی بالله به معنای بازگشت به عالم، اما با حفظ آگاهی کامل از حق و مشاهده او در تمام هستی است. این مرحله، که سفر چهارم در سیر سلوک محسوب می‌شود، به معنای زنده ماندن در عالم برای خدمت، آموزش، و هدایت دیگران است. شیخ صنعان، پس از گذر از مراحل عشق و فنا، باید زنده بماند تا حیرت را نیز تجربه کند. حیرت، به معنای آگاهی از عظمت و بی‌کرانگی حقیقت، مرحله‌ای است که در آن سالک به شناخت بی‌نهایتی حق دست می‌یابد و این شناخت او را به نوعی سکوت و شگفتی عمیق فرو می‌برد. اما دختر ترسا، که به مقامی عالی‌تر دست یافته و پیش از این مراحل حیرت را تجربه کرده است، در مقام عالی‌منظر قرار دارد. این مقام نشان‌دهنده اوج شناخت و شهود

عرفانی است، جایی که فرد، درک عمیق از بی‌کرانگی حقیقت را به دست آورده و به تعادل و ثبات در این معرفت رسیده است.

شیخ صنعان، در مسیر خود، به مقام فنا دست یافت، اما سفر او برای درک حیرت و باقی بالله همچنان ادامه دارد. باقی ماندن او در این چرخه، نه برای بازگشت به تعلقات دنیوی، بلکه برای تکمیل مراحل شناخت و ادراک و انتقال این معرفت به دیگران ضروری است.

۱۰. نقش مرید

نقش مرید در داستان شیخ صنعان، نقشی کلیدی و قابل توجه است. مرید، برخلاف ظاهر داستان که تابع و پیرو مراد است، در اینجا نقشی فعال دارد و خود در مسیری پیشرفته‌تر از مراد گام برمی‌دارد. او سفری را آغاز کرده بود که شیخ صنعان هنوز قدم در آن نگذاشته بود. مرید، برخلاف تصور رایج، صرفاً پیرو نیست، بلکه به واسطه تجربه و شهود، گاه راهنمای معنوی مراد نیز می‌شود. مرید در این داستان، به واسطه سفری که پیش از شیخ شروع کرده، استغنا را درک کرده بود؛ یعنی از وابستگی‌های دنیوی و حتی از خودگذشتگی‌های متداول عبور کرده و به نوعی غنای باطنی رسیده بود. او با آگاهی از جایگاه مراد و مسئولیت خود به مریدان دیگر گفت: «چرا شیخ را تنها گذاشتید؟» این عبارت به نقش بنیادین مرید اشاره دارد: مرید نه تنها دست مراد را می‌گیرد، بلکه در لحظات ضعف و افت معنوی، او را به مسیر باز می‌گرداند و از سقوط کامل باز می‌دارد.

نتیجه‌گیری

شیخ صنعان، پس از تجربه عشق و گذر از مراحل سخت ریاضت، به حقیقت و استغنا دست یافت. بازگشت او به حرم و مسلمان کردن دختر ترسا نشان‌دهنده تکمیل چرخه سلوک اوست. بازگشت به حرم نماد بازگشت به مرحله شریعت، اما با آگاهی و معرفتی جدید است. شیخ اکنون از مرحله زهد و طریقت گذشته و حقیقت را درک کرده است. مسلمان کردن دختر ترسا نیز تمهیدی است از سوی عطار که نشان می‌دهد همه این عناصر نماد بود، این بدین معناست که او، به عنوان کسی که خود در مسیر عشق و حقیقت قدم گذاشته و آن را تجربه کرده است، حالا به‌عنوان واسطه‌ای برای انتقال حقیقت به دیگران عمل می‌کند. این بخش از داستان، بیانگر آن است عشق، آغازگر مسیر سلوک و معرفت، نتیجه نهایی آن است. دختر ترسا که در ابتدا نماد عشق زمینی به نظر می‌رسید، در پایان به

وحدتی کامل با حقیقت الهی دست می‌یابد، و این خود نمایانگر تأثیر متقابل عشق و معرفت در عرفان و تکامل روحانی است. این روایت، نه تنها اهمیت هدایت و واسطه‌گری را در مقام باقی بالله نشان می‌دهد، بلکه به پیوند بی‌بدیل میان تجربه عشق و رسیدن به حقیقت در سلوک عرفانی اشاره دارد. در این پژوهش، خواب یا الهام الهی به عنوان نیروی محرکه‌ای کلیدی در مسیر شیخ صنعان مورد توجه قرار گرفته است. خواب‌هایی که شیخ می‌بیند، پیام‌هایی الهی هستند که او را به سوی تجربه‌ای متفاوت و تحولی بنیادین سوق می‌دهند. این الهامات، ابزار هدایت او به سوی عشقی عمیق و چالشی است که در قالب عشق به دختر ترسا ظاهر می‌شود. دختر ترسا نیز در این داستان نقشی نمادین و تعیین‌کننده دارد. او واسطه‌ای است که مأموریت دارد غبار روحانی و موانع درونی شیخ را بزدايد و او را از مرتبه زهد به مقامی والاتر، یعنی عشق و در نهایت حقیقت، هدایت کند. این نگاه، دختر ترسا را نه صرفاً یک شخصیت داستانی، بلکه تجلی لطف الهی و عاملی برای پیشبرد سلوک معنوی شیخ معرفی می‌کند. بنابراین، در این تحلیل، مسیر پر مشقت شیخ صنعان نه به عنوان انحراف از راه حق، بلکه به عنوان آزمونی الهی و مرحله‌ای ضروری برای تکامل روحانی او دیده می‌شود. الهامات الهی و نقش واسطه‌گری دختر ترسا، عناصر کلیدی این فرآیند عرفانی به شمار می‌آیند که در نهایت، شیخ را به سوی تجربه‌ای عمیق‌تر از حقیقت و توحید سوق می‌دهند.

References

- Ashrafzadeh, R. (1994). *Tajalli-ye ramz va revāyat dar she'r-e 'Attār-e Neyshāburi* [The manifestation of symbol and narrative in the poetry of Attar Neyshaburi]. Asatir, Tehran. (In Persian)
- Atash Sowda, M. A. (2012). A symbolic analysis of Sheikh San'an. *Bustān-e Adab*, 4(2), 115–132. (In Persian)
- Attar of Nishapur, F. al-D. (1856). *Mantiq al-Tayr* [The Conference of the Birds] (K. Détassi, Ed.). Matba'a-ye Khānevāda-ye Pādshāhān. (In Persian)
- Behrooz, A., & Aivazi, R. (1984). *Divān-e Hāfez* [The Divan of Hafez]. Amir Kabir Publishing, Tehran. (In Persian)
- Bertels, E. E. (1977). *Tasawwuf va adabiyāt-e tasawwufi* [Sufism and Sufi Literature] (S. Izadi, Trans.). Amir Kabir, Tehran. (Original work published 1977) (In Persian)

- Ghosheiri, A. K. (1995). *Resāla-ye Qushayriya* [Qushayri's Treatise on Sufism] (B. Z. Foruzanfar, Ed.). Elmi va Farhangi, Tehran. (In Persian)
- Ibn Arabi, M. (n.d.). *Al-Futūḥāt al-Makkiyya* [The Meccan Revelations] (Vol. 2, M. Khajavi, Trans.). Mowlā Publishing, Tehran. (In Persian)
- Lewisohn, L. (2005). *Mirās-e tasawwuf* [Heritage of Sufism] (Trans.). Nashr-e Markaz, Tehran. (In Persian)
- Mohseni, M. B., & Marandi, L. (2007). The manifestation of Sufi dreams in Rumi's Masnavi. *Erfān Studies Quarterly*, 5(19), 175–178. (In Persian)
- Mortazavi, M. (2004). *Maktab-e Hāfez: Introduction to Hafez Studies*. Sotudeh Publishing, Tabriz. (In Persian)
- Pournamdarian, T. (2005). *Dar sāye-ye āftāb* [In the Shadow of the Sun]. Sokhan, Tehran. (In Persian)
- Qur'an al-Karim. (n.d.). (In Arabic)
- Sadri, J., & Samadi, Q. A. (n.d.). *Tasawwuf dar maktab-e Khorāsān* [Sufism in the Khorasan School]. *Persian Literature Quarterly*, Islamic Azad University of Mashhad. (In Persian)
- Salami, A. A. (2009). *Tārikh al-Sūfiyya* [History of the Sufis] (G. Mohajeri Zadeh, Trans.). Tāhuri, Tehran. (In Persian)
- Sarraj Tusi, A. N. (n.d.). *Al-Luma ' fi al-Tasawwuf* [The Luminous Treatise on Sufism]. (In Persian)
- Shafiei Kadkani, M. R. (1999). *Zabur-e Pārsi* [The Persian Psalter]. Āgah, Tehran. (In Persian)
- Vahdani Far, O., & Entezāri, S. (2022). A conceptual metaphor analysis of love in the story of Sheikh San'an. *Erfān and Mythology Studies Quarterly*, 18(68), 149–164. (In Persian)